

996

RIEDL FRIGYES
MAGYAROK
RÓMÁBAN

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MAGYAROK RÓMÁBAN

1875

RIEDE-FRIGYES

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST, 1936

A MAGYAR BIBLIOPHIL TÁRSASÁG

KIADÁSA

Országos Széchényi Könyvtár

MAGYAROK RÓMÁBAN

ÍRTA

RIEDL FRIGYES

BUDAPEST, 1930

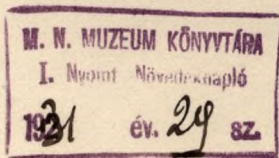
A MAGYAR BIBLIOPHIL TÁRSASÁG
KIADÁSA

64996

Flung. l

~~7881~~

„Az utazás nála nemcsak időtöltés, szórakozás, sőt nemcsak tanulmány, hanem valóságos lelki élmény volt. Aki tudni akarja, minő volt ő, annak tudnia kell, miben

gyönyörködött.“ Riedl Frigyesnek e szavai, miket Péterfy Jenőről írt, önkénytelenül eszünkbe jutnak, mikor Magyarok Rómában című tanulmányát lapozzuk. Ennek a művének — a gondolat fényén s a kifejezés természetes eleganciáján túl — szinte vallomás értéke van. Szerzője talán seholsem árul el többet önmagáról, olvasóját sohasem engedi közelebb magához, mint ebben a kis remekében.

A könyv első felét magasabb rendű útikalauznak is lehetne nevezni, melyben egy kiváltságos egyéniség elvezet bennünket Róma magyar érdekű épületeihez s mindenhez, mit séta közben megmutat, történelmi magyarázatokat fűz. S szinte az együttutazás káprázatát éli az olvasó, mivel Riedlnek szokása volt, hogy idegen városokban azonnal, önkényt magára vállalja

a vezető szerepét. Erre a szerepre egyéniségének legfőbb sajátosságai mintegy predesztinálták. Első sorban szokatlan műveltsége és ritka erejű történelmi látása, mely a legkisebb ingerre, mint egy átható fényforrás kigyúlt s élesen világított bele elmúlt és elfelejtett korok homályába. Olyanfajta látás, mely a jelent ösztönösen egynek érzi a multtal s melyben a jelen eseményei látomásszerűen idézik fel a mult képeit. Képzelve oly szimultán kitárulással fogott át — mintegy az örökkévalóság színe alatt — multat és jelent, mint ahogy Róma tárja elibénk az eleven életet, az antik világ és a közbeeső korok emlékeit. Kevesen tudtak a multról oly megjelenítően színes és eleven képekben beszélni, mint ő. Ilyenkor szerette félig tréfásan, félig elmerengve így kezdeni mondatait: „Látok egy várost . . .“

Utazásokon nem mulasztotta el, hogy a figyelmet a legapróbb magyar vonatkozásokra is felhívja. A szándékos nevelői célzaton kívül része volt ebben annak is, hogy a teljesen magáénak és jelenvalónak érzett mult nagy magyar alakjaival mintegy lelki közösséget vállalt. Mert magyar érzése mindennek fölött való volt.

Hogy mennyire benne élt a multtal való közösségben és mennyire érezte minden kornak egyéni színét, arra jellemző, hogy társaságban szerette ezt a különös kérdést felvetni: „Melyik korban élt volna legszívesebben?”

Ép ily ösztönös volt művészi érzéke is. Nem tartozott azok közé, akik egy helyről a másikra loholva, agyonkínózzák magukat a néznivalók behabzsolásával. Jól tudta, hogy a Baedeker hasznos könyv, de azt is, hogy külföldi utakról egyebet is kell hazavinni, mint amire ez a könyv tanít. Ha idegenben jártam valahol, levelezőlapok özönét küldte utánam, melyek mindenikén egy-egy figyelmeztetés volt: „Határozottan formulázott kérdésekkel kell Sienába menni; ha ilyenek nincsenek, nem tanulságos egy rövid tartózkodás.” — „Préselje csak a citromot, melynek neve Páris.” — „Látta-e az Étienne du Mont márvány emporium-folyosóit?” — „Ne felejtse el megnézni a Sainte Chapelle-t, ezt a középkori ékszerszekerényt” és sok egyebet. — „Használjon fel minden percet, de ne agyonbaedekezze magát” — írta máskor — „nyissa csak jól ki szemét, annyit fog látni, amennyi fogékonysága van.” A sok figyelmeztetés nem azt jelentette, hogy: mindent

gyorsan egyszerre, hanem, hogy: mindent alaposan. Kegyeletes kézzel keresgélve levelei és apró írásai között, egy cédulácskára akadtam, melyre egy velencei napunk programját jegyezte rá. A napi munka mindössze ennyi volt: az Accademia néhány terme, s a Campanile megtekintése. De az a kevés, amit mutatott, meg amit hozzá mondott, mély benyomást hagyott maga után.

Szellemének rendkívüli ébersége nem engedte, hogy bármely értékes műalkotás mellett figyelmetlenül menjen el. Érdeklődése egy percig sem lankadt. S amit a műértő ösztönösségével magáévá tett, azt nyomban utána a tudós fegyelmezettségével lajstromozta és rakározta el ritka emlékezetében.

Mintahogy a mult állandó jelenvalóságul élt képzeletében, úgy vetette folyvást felszínre a gondolattársítás művészi élményeit. Irodalmi alkotásokat művészi stílus szempontjából minduntalan művészi jelenségekhez kapcsolt, akár egyes emlékekhez, akár korokhoz, s játékos célzások alakjában még a hétköznapi dolgok is e kérdések hívogatóivá lettek. Mindebben nem volt semmi kényszeredett tudálékosság, vagy hiú fityogtatás.

Beszédje sohasem hagyta el a közvetlen és könnyed csevegés medrét. Csakhogy e „csevegés“ olyan magas színvonalú volt, hogy a legnagyobb szellemi élvezettel járt. De még ezt sem erőltette, ha nem adódott magától. Nem féltette tekintélyét attól sem, hogy gondtalanul, semmiségekkel mulasson.

Utazásokon látszott csak igazán, hogy itthon gyakran mutatkozó melankóliája mögött mily nagy és naiv életkedv rejtőzött. Kedélye mintegy kivirágzott az olasz ég alatt, s a gyermek ujjongó életöröme tört fel belőle. Élvezte a napot és a tengert, élvezte a művészet remekeit és a tájékat, élvezte az idegen népet és az idegen szokásokat és élvezte a saját otthonosságát abban a zürzavaros, de neki oly ismerős idegenségben.

Ötletessége sohasem volt csapongóbb, szellemessége sohasem ragyogóbb, egyénisége bájosabb és eredetibb, mint ilyen környezetben. Sajátos varázsú szemével és imbolygó járásával megkapó szín a sok színesség között.

Megvolt benne a magát közölni akarás és közölni tudás nagy adománya. Lelke kívánta, hogy legyen kinek elmondja gondolatait, kivel eljátssza tréfáit, kinek szemén meglássa az öröm rávillanó boldogságát.

Tegyük hát kezünket az ő meleg kezébe és induljunk el vele az örök városba, szerény kis szerzetesek és gazdag nagyurak múltó léptenyomát keresni. Vele, kinek megjelenése e városban kisebb pompával ment végbe, mint amazok közül sokaké, bár Rómához őt a szellem szomjúságának és a lélek áhítatának nem csekélyebb ereje vonzotta, mint elődeinek bármelyikét.

Hoffmann Edith

I.

Értesítlek, hogy megkapod az általad megrendelt 10 db. 1000
sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.
1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.
1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.
1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.
1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.
1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.
1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz. 1000 sz.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Épenséggel nem mondhatom, hogy szeretek útirajzot olvasni. A legtöbb útirajz tulajdonkép két elem összeszövése: az egyik alkotó elem a Baedeker: ez adja a történeti háttérret az

útirajznak. A másik alkotó rész a vendéglő fizető-pincérének értesítései: ez szolgáltatja az anyagot a modern társadalmi élet jellemzésére.

Valóban sajátságos egy jelenség! Száz meg száz útirajzoló — ha szabad ily új szót alkotnunk — mondom, száz meg száz útirajzoló ugyanazt látja és hazaérve mégis mindegyik mást-mást akar róla írni. Tényleg annyira különbözik-e ezeknek az utasoknak a szeme egymástól, hogy mindegyik másképp tud látni, önállóan, eredeti módon, tulajdon szemével látni?

E kérdéseket vetettem fel magamban, midőn

Milkó Izidornak újabban második kiadásban megjelent útitárcáit *Római Mozaik* olvasgattam. Könyvárusi reklámok szeretik említeni valamely új könyvről, hogy az „régén érezhető hiányt pótol az irodalomban.”

Nem tudom, el lehet-e ezt mondani Milkó könyvéről. De talán nem is szükséges, hogy ezt elmondhassuk: a jó könyv igenis hiányt pótol, ha nem a könyvpiacon, de mindenesetre hiányt pótol a szerző lelkében. Vannak benyomások, érzelmek, gondolatok, amelyeknek izgalma csak akkor csillapodik, ha az író meggyúrja és fogalmazva kikerekíti őket. Milkó útirajzai ily egyéni benyomásokon alapulnak. Utasnak olyan ő, mint aminő embernek. Az útirajz nagy tárgya, Róma csak erősebben megrezegteti idegeit és arra ösztönzi, hogy lelki sajátságait egy nagy központ köré összesítse.

Elmés, de nem ép oktató író; víg társalgó, aki

azonban átérzi az antik világ romjainak mélabúját; képzelőtehetsége nem gyúlékony, de előadásán mindig megérzik a fogékony világfi melege és eleganciája. Mindent összefoglalva: a *Római Mozaikban* vonzó írói egyéniséggel ismerkedünk meg, amely lelkesedésének rózsáit szarkasztikus tüskékkel szereti védeni és rejteni.

El-elgondolkozom, amint leteszem ezeket a római tárcaleveleket. Honnan van ez az ígézet, amely ez elhanyagolt városban rejlik? Honnan van az, hogy Róma örök tárgya az útirajzoknak? Miért vésette egy jeles magyar ember, aki egy római templomban van eltemetve, e szavakat sírjára: Róma mindnyájunk hazája! Honnan van e városnak, amelynél nagyobb és szebb környékű város Olaszországban is található, honnan van vonzóereje még ma is, ahol nem jelentékeny világpolitikai központ, mint Berlin, nem első világváros, mint London, nem vezető szellemi

fényforrás, mint Páris. Mi magyarázza e nagy mágneshegy vonzását, amely lelkünk minden nemes ércét ellenállhatatlan erővel magához húzza?

Úgy hiszem, a feleletet röviden így lehetne fogalmazni: Rómában minden négyszögméter művészettől és történettől van áthatva. Akinek e kettő iránt, akinek a művészet és történet emlékei iránt érzéke van, arra nézve Róma valóban az, aminek Byron nevezi: „lelkének városa“ (city of the soul). Róma kétezer év alatt kétszer hódította meg a világot: egyszer légióival és mérnökeivel, másodszor a kereszttel. A világtörténet eme két legnagyobb eseményének emléke megelevenedik előttünk Rómában. Saxa loquuntur. Amint mi leereszkedünk vendéglőnk liftjén, mintegy tanui leszünk a sors világgraszoló döntéseinek. A vallás, a történet, a művészet hármasságát von e szűk uccák, e kopott házak tömkelege felett.

Benne járva mily történeti perspektíva nyílik meg lépten-nyomon előttünk! A nagy századok, a nagy férfiak, a nagy benyomások, csak úgy tolakodnak felénk. Gyakran éreztem magam is a világtörténelem mély melanchóliáját, ha ki lépve a magas Trinità-térre, a holdfényben lábamnál láttam a világ egykori királynőjét, Rómát. Odatámaszkodtam az egyiptomi obeliszkhez, amely azóta, hogy naptól lángoló hazájában, a Nilus partján először felállították, ezer meg ezer évet, száz meg száz nemzedéket látott támadni és eltűnni. Mint hídpillér mellett a habok, úgy vonultak el mellette az emberek milliói. Hol vannak ők, akik előtttem itt merengtek ezredék óta e hieroglifektól tarka faragott kőszál alatt? És hol leszek én, álmodozó siető utas, aki távol hóborította hazámból néhány korai tavaszi napra ide szoktam jönni és most itt két-három ezredéves emlékek közepett megijedve, elragad-

tatva és kábulva az örökkévalóság színében látom
múló enmagamat és mulandó kortársaimat?

És amint az obeliszk tövében álldogálok, a
langyos kék éjjelen át elhat hozzám a közel Villa
Medici előtti szökőkútnak halk, ritmikus cso-
bogása. Hallom, mintha álomban e forrást, amely
már az antik korban itt fakadt, amely évezredek
előtt márvány medencébe hullatta fényes csepp-
jeit, mint ma. E kútfő moraját hallotta tán a
nagy Cæsar, midőn Brutussal, későbbi gyilko-
sával még szíves beszélgetésbe elegyedve, erre
járt, midőn a hajdan itt elterülő lukullusi ker-
tekből jöttek; Horatius és a szende, piruló Virgil
mellette ülhettek e forrásnak; Szent Pál ihatott
belőle, midőn még Prudens szenátor házában
lakott, épúgy, mint Nagy Károly, midőn ezelőtt
1100 évvel Rómában időzött. Tacitus merev,
szigorú alakját épen oly valószínűséggel képze-
lem ide a kút egykori vendége gyanánt, mint

utánzóját, Gibbont, az 1642-ben itt járt Miltont
épügy, mint Goethet, aki másfélszázaddal később
gyakran fordult meg e helyen, amelynek tőszom-

szédságában lakott barátnője, a festő Angelika Kauffmann.

E nagy nevek és emlékek könnyen juthatnak eszébe bármely idegennek, aki e történelemihlette helyen áll: nekünk magyaroknak is vannak azonban e dicső városban emlékeink, amelyek, fájdalom, nem ötlenek oly könnyen eszünkbe, mint a külföldiek híres vonatkozásai Rómával: emlékek, amelyeket a magyar útirajzok hallgatva mellőznek, pedig ez emlékek ép Rómában megérdemelnék a felidézést.

A világtörténelem mélységes szimbolizmusa, vagy csak véletlenség rejlik-e abban, hogy művelődésünk történetének minden fontosabb korszakában, a magyar történet nagy drámájának minden felvonásában magyar-római vonatkozást találunk, minden nagy korszakunkban találunk egy-egy nagy férfiút, aki elhagyva a négy folyó hazáját, a héthalom városában megjelenik? Nem-

csak híres külföldiek neve fűződik az örök városhoz: a magyar állam megalapítójának, Szent Istvánnak koronakérő küldöttségétől kezdve minden század nevezetes magyar emléket is csatolt azokhoz a dicsőséges emlékekhez, amelyeket az egész emberiség a mai Rómában keres és tisztel.

Oh emlékezzünk meg e régiekről, ha Rómában vagyunk! Vessünk egy futó pillantást a nagy mult e magyar alakjaira, akiket a távoli idők ködében a római nap megvilágít.

Az első magyar 938-ban látta az örök város várfalát és a fölötte kimagasló Colosseum óriás köröndjét.

A tizedik század különben a sötét középkornak talán legsötétebb százada.

Európa meginog, mintha a világ-műveltség, a gö-

rög-római polgárosodás maradványa végveszelemben volna. E szomorú század vége felé Rómában is csak néhány, kevés egyházi van, aki latinul ért és ír. A szaracénok egész Európa legszívéig, egészen Svájcba hatolnak. A magyar lovasok komoly ellentállás nélkül száguldanak Közép-Európán át és a pirenéi havasok alján táboroznak. Capua és Tarento zsákmányuk lesz. Visszatértükben megjelennek Zsolt lovasai Róma előtt is. Előbb azonban még elfoglalják Subiacót, Szent Benedeknek az erdők és hegyek rengetegjében trónoló kolostor-városát. A magyar lovasok itt is klasszikus talajon jártak: Subiaco az ókorban Nerónak óriás villatelepe volt és 938-ban még álltak a pompás császári épületek némely maradványai és a mesterséges tavak, amelyeknek a város nevét (Sublaqueus) köszöni, még épek voltak. Innen északnak fordulnak a portyázó magyarok és megjelennek később Róma előtt.

De Róma hanyatlásának legmélyebb fokán, amidőn lakosságának száma alig haladta meg például a mai Vác lakóinak számát, még ekkor is óriás falaival dacolni tudott egy lovas inváziónak. A magyarok, akik a Lateran alatt fogtak tábort, nem ostromolták meg Rómát és nemsokára egy longobard segédcsapat teljes visszavonulásra kényszeríti őket.

Ez volt a magyarok első szereplése a héthalom vidékén. Rettegés előttük, vérnyom utánuk. Hatvan évvel később ismét megjelenik egy magyar csapat Róma kapujánál. De mily nagy változás! Szent férfi vezeti most az előbb zsákmányoló, vad lovas nép küldötteit, akik a kereszténység legújabb országa számára koronát és áldást kérnek.

E küldöttség Magyarországra nézve új élet kezdetét jelenti. A francia származású pápa, a tudós és szellemes Szilveszter talán érzi e perc

világtörténeti jelentőségét, amidőn franciához méltó epigrammatikus fordulattal ezt mondja a magyaroknak, miután fejedelmüknek, Istvánnak érdemeit felsorolták előtte: Én csak apostoli vagyok, a ti királytok valódi apostol. A tudós Szilveszter így beszélt a tudatlanság eme századában, az európai gyávaság korszakában e vitézségével kitűnő idegen néphez. E római jelenet nyitja meg a magyar műveltséget.

Szent Istvánnak emlékét Rómában különben két századon át megőrizte egy kis templom is a nagy Szent Péter-templom tőszomszédságában. E kis templomot a hozzávaló kolostorral együtt Szent István alapította magyar zarándokok számára. E templomocska helyén voltak az ókorban Nero egy palotája és az az óriás cirkusz, amelyben Nero „égő fáklyái”: szurokkal bevont keresztények lobogtak. Szent István római temploma, úgylátszik, ez épületek maradványaiból épült.

A mult században, midőn a Szent Péter templomának új fényes sekrestyét építettek, le kellett bontani a szent király templomát. A Nero építkezéseiből való keleti gránitoszlopokat kiemelték a magyar király templomából és most ott állnak a Szent Péter sekrestyéjében. Az ősrégi templommal együtt eltűnt a zarándokház is, amelyben századokon át ezer meg ezer magyar lakott, mint Szent István vendége.¹

Szent István, ki Rómában koronát szerzett magának és jámbor célokra épületeket emeltetett ott, maga személyesen alig volt valaha Rómában, abban a Rómában, mely Szent István kortársai közül a dán Nagy Kanutot, a német Ottót és Henriket, a skót Macbethet (Shakespeare Macbethjét) fogadta szent falaiban. Istvánnak egy méltó utódja harmadfél századdal később azonban igenis megfordult Rómában: 1350 a jubileumi év látta Nagy Lajost Szent Péter templomában imádkozni.

Nagy Lajos Nápolyból jött, ahol öccsének, Endrének meggyilkolását akarta megboszulni. A jubileumi év alkalmából a Rómába zarándoklók számára hirdetett bűnbocsánat őt is Rómába csalta, mely ugyan akkor nem volt a pápák székhelye, de mégis hagyományainál fogva a kereszténység vallásos középpontja maradt. Rövid idővel azelőtt járt Rómában Lajos édes anyja, Erzsébet magyar királyné, ki mint Küküllői krónikája mondja, „a világ végső határaitól, mint ama Sába királyné,“ érkezett. Az idegenek a világ minden tartományából a szent városba özönltek: egy év lefolyása alatt állítólag egy millió zarándok kereste fel az apostolok sírját Rómában. Minden házi úr vendéglősnek csapott fel. Petrarca bámulattal azt írja: Mennyi lakosa van a földnek, pedig azt hittük, hogy elnéptelenedett!

Nagy Lajost fényesen fogadták, úgy amint illett fogadni a világ egyik leghatalmasabb ural-

kodóját. Száz tagú bíborba öltözött küldöttség ment elibe és harsonával üdvözölte: a várost szőnyegekkel és virágokkal feldíszítették; a fejedelmi vendég a pápa palotájában fogott szállást.²

Arany János Nagy Lajosnak megérkezését Rómába ekkép írja le szokott pontosságával a *Toldi szerelmében*:

Odabenn harangok, *evvivák* zúgának,
Nevezék őt Nagynak és „Róma urának“,
Szállásra vivék egy pompás palotába,
Kit úgy is üresen hagyott volt a pápa.

(XII. 82.)

A *Róma ura* címet Nagy Lajos nem vállalta fel, de úri voltát mégis kimutatta azzal, hogy 4000 aranyat jámbor alapítványként tett le Szent Péter oltárára, amelynél naponként misét hallgatott. Reánk maradt kölömbben egy adománylevele is, mely Rómában kelt.

Azok közt, kik Nagy Lajost lelkesedten fogadták Rómában, a magyar király szeme hiába ke-

reste a nagy népszónokot, Cola di Rienzit, a „szabadság és igazság tribunusát és az emberiség barátját“ mint ő önmagát nevezte. Az imént még oly hatalmas Cola di Rienzi ekkor már bukott ember volt: messze földön, Prága közelében tartózkodott mint IV. Károly császár foglya. Nagy Lajos nápolyi hadjárata alatt a magyar király barátja és szövetségese volt, ámbár sokat nem segíthetett Lajos királynak. Amint Olaszországba érkezett, Lajos követséget küldött Rómába Rienzihez gazdag ajándékokkal. Rienzi a Capitoliumon színpadi jelenetezéssel fogadta a magyar követséget. Fejébe a tribuni koronát tette, a keresztes aranyalmát a kezében tartotta és elkiáltotta magát: „A világról és népeiről igazságosan fogok ítélni. Ime itt vannak a magyarok, kik törvényt kérnek, mert a szerencsétlen és ártatlan nápolyi királyt, Endrét megölték ellenségei.“

Cola di Rienzi egyelőre azonban nem ítelt az

Endre-Johanna-féle ügyben és nem is kötött még szövetséget a magyarokkal, mert nem akarta maga ellen ingerelni az avignoni pápát. Szíve-

sen fogadta azonban Nagy Lajos segédcsapatát, néhány száz magyar lovast. Midőn aztán nemso-
kára a nemesek vissza akarták hódítani Rómát
a Rienzi kezéből és a Szent Lőrinc kapujánál be-
kíséreltek hatolni a városba, e lovas csapat döntő
befolyással volt az ütközet sorsára. A magyar lova-
sok segítségével verték vissza a dölyfös és vitéz ró-
mai bárókat és vele szerezték vissza, mint Rienzi
mondta „a világ fővárosának szabadságát.“

Rienzi fel is kereste a magyar királyt Nápoly-
ban, hogy vele a szövetség feltételeit megbeszélje:
Lajos a római elégedetlenek ellen támogatta volna
a néptribunust, ez pedig mindent megtett volna,
hogy a két Szicilia a magyar koronához csatoltas-
sék. Azonban e szövetséget széttépte a legborzasztóbb
hatalom, mely valaha Európára csapott: a
fekete halál keze. Lajos, sietve, kevés emberétől
kísérve hagyta el Olaszországot, Rienzi pedig a
rajongó fraticellik közé, a Monte Majella koldus

remetái közé ment: „hegyek, erdők vadonait bújja“. Nagy Lajos találkozását Rienzivel Arany is elbeszéli finom jellemvonások közbeszövésével. Miklós Lőrinc (Cola Rienzi) „ábrándos nagy szeme“ könnyre fakad, midőn Nagy Lajos nagylelkűen felajánlja pártfogását. Midőn pedig Arany szerint a király a nagy álmodót magához vacsorára emberelte, soká fenbeszéltek, Cola meghitten kinyitotta szívét és sokat beszélt a régi római dicsőségről, a mai gyávaságról és hűtlenségről és a szigorú római erkölcsbírót: Catót vallotta eszményképének. Nagy Lajos azonban jobban érti korát, mint e tudákos rajongó: Nem tolod vissza az idő nagy kerekét, mondja Colának:

Láttam követ én is, oszlopot Rómában,
De régi lakóit keresém hiában:
Igy előtttem, kinek fegyverem a hité,
Nem *Cáto* képe leng — hamarább a *Cidé*.

(IX. 47.)

A világ sorsa újra fordult. A középkor éjjele elmúlt és ragyogva fölkel Róma ódon falai mögül egy új korszak, a reneszansznak napja. 1433-ban, az újjászületés korának legkezde-

tén fényes látvány gyönyörködtette a rómaiakat; Zsigmond magyar király vonult az örök városba, kíséretében pedig ott lovagolt a magyar középkor legnagyobb hőse: Hunyadi János. A *Via Flaminia*, amelyen Rómába érkeztek, sok győzelmes hadvezér bevonulásának volt színhelye a Hannibált legyőző Scipio triumfusa óta; ennél nagyobb hős és hadvezér tán nem nyargalt rajta végig soha.

Hunyadi János Rómában földieket találhatott nemcsak a Szent István-alapította zarándokházban, hanem egy kis szerény egyházban is: S. Sal-

vatore in Unda (Jézus a tengeren) volt a neve. Itt laktak 1404 óta jámbor magyar szerzetesek abból a rendből, amely Magyarországon keletkezett és fejlődött, a Pálosok rendéből.

E magyar szerzetesek története aztán később a legérdekesebb római templomok egyikéhez van fűzve: a Santo Stefanó-hoz.

Ha Rómában tartózkodol, bámuld meg márványtól, aranytól és drágakövektől ragyogó Szent Péter templomát, meg a Szent Pálét a vár falán kívül; bámuld, de ne érd be velük. Irá-

nyítsd egyszer, tán kora reggel lépteidet az elhagyott puszta vidékre, ahol az Aventinus tövében, méla romok mellett, az ősrégi Santa Sabina temploma alussza álmait; itt majd érezni fogod

a kezdő, a hajnalodó kereszténység mély, bizalmas költészetét. Vagy menj a világcsodálta Colosseum mellől, melynek aranyos zománcú travertin kövein egy már 2000 év óta letűnt napbúcsúsugarai látszanak nyugodni, menj mondok a Constantinus lombövezte, márvány ívén át a Monte Celio felé. Itt a ciprusos és kaméliás Villa Matteivel szemben fordulj be egy nagy, sötét, köralakú magas épület felé. Ebbe térj be: a legrégibb keresztény templomban vagy és magyar emlékek közt jársz. Még pogány-művész építette a nagyszerű köralakú bazilikát: antik oszlopok gránitból és görög márványból állnak benne, de 1500 év óta keresztény egyházi céloknak szolgál a pogány génusz ezen alkotása. Ez a S. Stefano Rotondo, Szent István vértanú köröndtemploma. Róma sok érdekes egyháza közt a legérdekesebbek egyike. Hogy mi célra szolgált e nagy rejtelmes épület az antik világban,

azt ma már teljes biztossággal kideríteni nem lehet. A középkorban azt beszélték, hogy hajdan Faunusnak temploma volt. Az épület alapzata a római császárok idejéből való, amikor márványtól ragyogó szellős vásárcsarnok volt. Miután a környéke elpusztult vagy elszegényedett, Simplicius pápa az ötödik században keresztény templommá alakította. Idővel aztán megszőkül, Zsigmond király római tartózkodása idejében a kereszténység eme legrégibb és legtiszteletreméltóbb templomainak egyike tetőzet nélkül szűkölködött, eső mosta márvány falait és arany mozaikját, míg 1453-ban helyreállítják, de előbb még megfosztják márvány díszétől: azonban így is bámulatunk tárgya. Ha a nagy kupola alatt a kör közepe felé a főoltárhoz lépsz, a padlón fehér márványlap tűnik eléd, melyre behunyt szemű alvó férfi van faragva. Az alvó alak alatt pedig e szavak olvashatók:

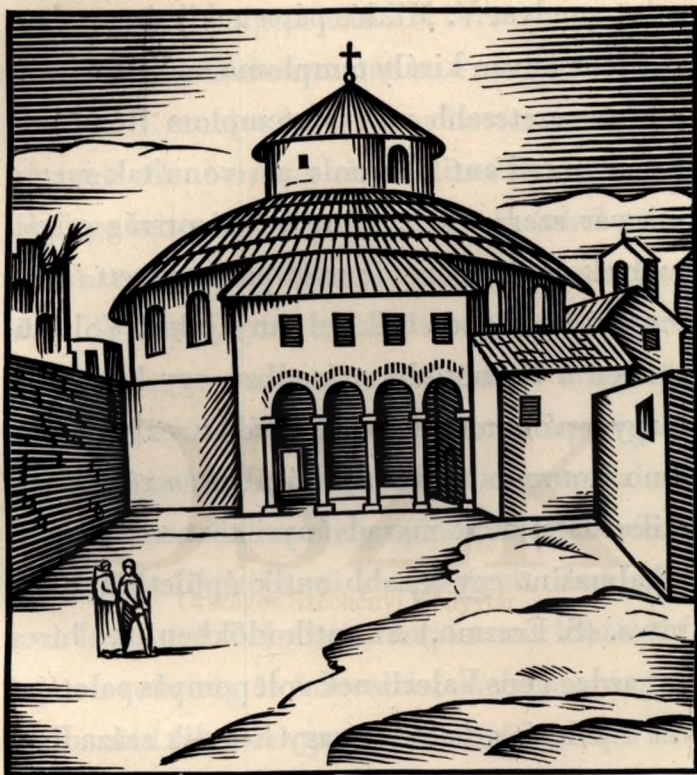

„Vándor, ha látod, hogy az, ki a fagyos Dunánál született, most római sírban pihen: ne csodálkozzál: *Róma mindnyájunknak édesanyja*“.

Aki itt a kereszténység legősibb egyházában a főoltár előtt kereste ki magának sírhelyét, magyar ember volt.

A márványtábla körirata nevét is elmondja: Lászlai János. Kanonok volt és a Szent Péter templomában (hol minden népnek van egy-egy gyóntatója) gyóntató atya; 1523-ban halt meg. E római sírnál nagyobbyszerű emléket állított magának ugyanez a Lászlai az ő megrendelésére épült gyulafehérvári templom csarnokával, amely a reneszansz-építészet legbájosabb magyar termékeiből való. Ide a S. Stefano Rotondo gyűrűs falai közé pedig azért temetkezett a reneszansz eme nagy barátja, mert e templom a Rómában székelő magyar pálosoké volt. E római pálosok ugyanis elhagyták az említettem S. Salvatore in

Unda (Krisztus a tengeren) nevű szerény egyházat és a tizenötödik század közepén a S. Stefano Rotondo templomát foglalták le maguk számára,

mint amelyet V. Miklós pápa nekik átengedett. A Szent István király temploma mellett ez volt a legnevezetesebb magyar templom Rómában. E nagyszerű antik kupola alá vonultak meg a magyar szerzetesek, mint északi ország csigái, melyek egy tengeri vihartól partra vetett óriási tengeri kagylóban ütik fel tanyájukat. Volt különben a tizenötödik században egy harmadik magyar pálos templom is Rómában: ez is a S. Stefano Rotondo tőszomszédságában, a régi klaszikus talaj dicső maradványai közt emelkedett, alkalmasint egy kisebb antik épületből átalakítva. (S. Erasmo.) Az antik időkben itt a híres és gazdag gens Valerii-nek volt pompás palotája: ezt a palotát a hatodik vagy hetedik században jámbor célokra engedték át. Ez volt a S. Erasmo kolostora, melynek romjai a magyar Collegium kertjében még láthatók. Itt állott S. Erasmo temploma is. E templom azután osztozott a Fórum-

vidék többi díszépületeinek a sorsában: lebontották, eltűnt és eltűnt aztán az a magyar szerzetes rend is, amelyé volt. Szent István zarándokházának ellenben épp ebben a korban igen sok vendége lehetett: csupán az 1500-ik évből több minthatszáz jobbmódú magyar neve maradt meg, akik Rómában mint utazók tartózkodtak.³

Van még egy magyar vonatkozású templom Róma környékén, nem messze a méla braccianói tótól: Santa Maria, a lakosaitól elhagyott Galera mellett. Ez a Galera a legsajátságosabb látvány, egy fajtája a középkori Pompejinek. Csakhogy nem láva öntötte el uccáit, templomait, kastélyát, hanem vadvirág és folyondár, mely immár bevonta zöld fátyollal az egész romvárost. Ott kúszik a hatalmas várfalakon, a nagy kapukon, amelyeken még látszik régi birtokosaik, az Orsinik rózsza-címere: elfödi a gót ablakokat, befutja a régi templom falmaradványait, melyeken még

egy-egy merev szent fej freskója látszik, elzárja buja fonadékával a kihalt uccákat és zöld sírba temette a hajdan oly büszke és félelmetes várost. A malária öldöklő lehelete lebeg e szerencsétlen város felett. Határában áll a Santa Maria in Cel-sano templom, melyet a nagy reneszansz-pápa, II. Julius adott a magyar pálosoknak. A templom mellé építkeztek aztán a szerzetesek is szerény hajlékot emelve maguk számára. Azt mondják, a pálosok távol hazájokból, Magyarországból a boldogságos szűznek egy képét hozták magukkal, melyet aztán ebben a templomban helyeztek el.

Az első magyar, ki római műemlékről megemlékezik, sőt azt magyar műemlékkel össze is veti, Szamosközi István, a tizenhatodik század e legjelentékenyebb történetírója. Páduában tanult, Velencében és Rómában járt és ugyancsak

Olaszországban kiadta Erdélynek általa gyűjtött római feliratait, az óriási „római hajótörés eme roncsait“, mint ő maga egy festői kifejezéssel írja.

Ő említi irodalmunkban először az olasz lovasszobrokat, közöttük Marcus Aureliusnak világhírű lovasszobrát is, melyet ő a Capitolium terén látott. A nagyváradi Szent László

szobor (melynek ércéből a törökök nemsokára ágyúkat öntöttek) Kolozsvári Gy. és Márton eme régi műve olyanforma szerinte, mint Colleoni szobra Velencében (Verrocchiótól), Gattamelatée Páduában (Donatellótól) és Marcus Antoniusé Rómában: csakhogy a mi szobrunk durvább munka. A tizenhatodik századbéli Szamosközinek e soraiban úgylátszik egyszersmind magyar műtárgyra vonatkozó legrégibb bírálólat

maradt reánk: mindenesetre a legelső szemléleten való összevetése a magyar szobrászatnak a klasszikus és olasz szobrászattal.

A tizenhatodik század vége felé alakul meg a Collegium Hungaricum, a római magyar papnevelőintézet, mely azonban csakhamar a német papnevelővel dualisztikusan egyesül (Collegium Germanicum-Hungaricum). Ez intézetből hosszú sora a magyar főpapoknak került ki, köztük jeles főpapok is: Pázmány Péter három közvetlen utóda itt tanult.

Ez intézet növendékei vezették Róma csodái közé azt a nyakas kálvinistát, kinek neve Szenczi Molnár Albert. A kálvinista Rómából: Genfből érkezett ide és eretnek létére egy álló hétig a Szent István alapította magyar vendéghajléknak volt vendége.⁴

Kétszáz évvel Hunyadi János bevonulása után, ugyanazon az úton, amelyen ő lovagolt, a régi Via Flaminian ismét magyar csapatot látunk Rómába bevonulni: 48 személy kí-

séri a díszhintót, amelyben a lánglelkű Pázmány Péter érsek ül. Pázmány saját költségén, de Ferdinánd császár és magyar király megbízásából utazott ide, egy világtörténelmileg fontos diplomáciai küldetésben. A viláგuralom forgott a kockán. Pázmány voltakép eljött, hogy a nagy Richelieut legyőzze, vagy legalább Richelieu befolyását a római kúriánál megtörje. A bécsi Burgban az volt a döntő embereknek meggyőződése, hogy a pápa titokban kedvez a franciáknak, akik viszont az osztrák ház legfélelmetesebb ellenségének, Gusztáv Adolf svéd királynak szövetsége-

sei. Pázmány küldetésének célja tehát az volt, hogy a pápától pénzbeli segítséget szerezzen a császárnak és hogy egyszersmind rábírja a pápát, hogy Richelieut tartsa vissza a svédek támogatásától. A tárgyalások hosszadalmasak és Pázmányra nézve igen kínosak voltak.

Célját nem érte el: a francia befolyást nem bírta Pázmány leküzdeni, nem sikerült egy katolikus szövetséget megalakítani, amely a protestáns Gusztáv Adolf diadalútját feltartóztatta volna. „Minden kegynél, amelyben itt a pápai udvarnál részesítettek, — mondja Pázmány elutazásakor — többre becsülöm azt, hogy — távozhatom.“ Távozik, de a haragot magával viszi. Anconában aztán, mielőtt tengerre szállna, kitör belőle a keserű méltatlankodás és a magyar kardinális következőkép nyilatkozik a főpapok előtt a pápáról: A pápa, fájdalom, nem törődik a keresztyének veszedelmével és vonakodik a csá-

szárhoz csatlakozni. Sőt mi több: a pápa a császár ellenségeit támogatja és franciákkal megsvédekkel szövetezik a legkatolikusabb fejedelem ellen.

Rómában különben azt is rebesgették, hogy Pázmánynak útjában még más célja is lett volna: elő akarta készíteni a pápai trónusra való jelölését. E hír azonban nincs komolyan beigazolva.

Kedvezőbb benyomással távozott négy évvel később az örök városból Pázmány Péter legkiválóbb tanítványa, Zrinyi Miklós a költő, aki mint gyermekifjú fogékony lélekkel járta Róma

építészeti csodáit. Midőn a pápánál tisztelgett, VIII. Orbán egy könyvet adott ajándékul a fiatal Zrinyinek: a jövő költőnek odaadta a pápa saját költeményeit és egy Horatiusból vett

jeligét írt a könyvbe, célzással Zrinyi őseire:
„A bátor sas nem költ félénk galambot.“⁵

A tizenhetedik század a magyar függetlenség főképviselőit látta az örök városban: vagy harminc évvel Zrinyi Miklós és Péter után egy férfi járt Rómában, akinek sorsa tragikusan össze-

fonódott a Zrinyiek sorsával: egy úton járt a politikában Zrinyi Péterrel és ugyanazon évben, mint Zrinyi Péter, lépett ő is a rebellisek verpadjára. E férfi Nádasdy Ferenc országbíró volt, ki 1665-ben (öt évvel mielőtt lefejezték volna és Lipót császár szegény lelkéért két misét mondatott volna), Rómát kísérettel együtt, úgylátszik vallásos célból, meglátogatta. Tartózkodásáról egyik kísérője, Bezerédj Zsigmond száraz úti-

jegyzeteket írt, melyek úgy hatnak reánk, mintha egy mai komornyik feljegyzéseit olvasnók. A „Teberis vizén által“ március 28-án érnek Rómába, ahol aztán többek közt „egynéhány bálványokat, melyeket a pogányok imádtak“ látnak. A Santa Croce templomában megmutatják nekik „az harminc ezüst pénzek egyikét, melyen Júdás Krisztus urunkat eladta.“ Egy más templomban Tamásnak azt az ujját bámulják, melyet kételkedve Krisztus sebébe tett. A S. Apollinare templomban, melyben a német és magyar Collegium tagjai énekeltek és zenéltek, szerinte „oly muzsikát tartanak, hogy egész Rómában nincsen más.“ Ebben az egyházi zenéjéről híres templomban a világtörténelem egy sajátságos alakját látták: Oxenstierna és Descartes tanítványát, Gusztáv Adolf leányát: Krisztina svéd királynét, ki miután katolizált, trónjáról lemondott és szeretőjét, Monaldeschit megölette, Rómában élte

világát egészen a vallásnak, a tudománynak és művészetnek szentelve magát.⁶

A legkülönösebb római út azonban az volt, melyet egy késmárki ifjú tett néhány évvel Nádasdy Ferenc után. Erről az útról egy korabeli, Nagyszebenben megjelent könyv tanuskodik. E cso-

dálatos dolog ugyanis így történt: 1674-ben nagyszombat napján Rómában, a Szent Péter templomában a sekrestyés, amint a templom tornyába felment, ott nagy álmélkodására egy idegen öltözetű ifjút mély álomba merülve talált. Nagy nehezen felébresztették az alvót, ki aztán maga körül bámult, alig bírta megérteni, mi történt vele, míg végre latin nyelven elmondta, ki ő és hogy jött ide. Neve Kopeczky Mihály, Késmár-

kon diák volt. Mint ilyennek nagy vágya támadt az örök várost és híres templomait látni. Mivel azt hallotta, hogy húsvétkor a harangok Rómába repülnek, ő is elhatározta, hogy a haranggal együtt megteszi az utat. Felmászott tehát a késmárki toronyba, ott az öreg harang belsejébe mászott és szíjjal odakötötte magát a harang ütőjéhez. Egyszerre csak nagy rázkódást érzett, mintha ki repülne a toronyból, mire eszméletét elveszítette. Nem is nyerte vissza előbb, míg a Szent Péter templomának sekrestyése fel nem ébresztette. Kopeczky története nagy feltűnést keltett Rómában és a kardinálisok is feszült érdeklődéssel hallgatták csodálatos útirajzát. Mondják, hogy a késmárki diák aztán Rómában maradt, gyorsan boldogult és szép hivatalokra tett szert.

Íme, a Goethe *Vándor harang*-jának magyar párja.⁷

A század vége felé érkezik Rómába negyedévi tartózkodásra Zrinyi Péter unokaöccse, a tizenhétéves Rákóczi Ferenc. Végre egy magyar főúr, ki nem csak ájtatoskodni akar, hanem

komoly tanulmányokat végez Rómában! Neki adtam magam itt a vívásnak, de egyszersmind a geometria, a történet meg a földrajz tudományának, írja Rákóczi önéletrajzában. A jezsuiták iskolája és a prágai egyetem jó előképzést adott a fiatal Rákóczinak tanulmányainak folytatására, ezeknek köszönhette, hogy érdeklődött a római régiségek iránt is. De csakhamarsodrukba ragadják a politikai cselek: egy nápolyi kirándulásból Rómába térve, azt a hazug hírt kapja a bécsi udvartól, hogy jegyese hirtelen meghalt. Rákóczi erre visszautazott. Menyasszonyát pedig

ugyanakkor értesítették, hogy Rákóczi Ferenc olasz útján váratlanul elhalálozott. (Akkor úgy csinálták a politikát, mint most a rossz regényeket.)

Rákóczi Rómában, ha utána jár, jeles magyar festőt találhatott volna: Kupetzky Jánost, ki akkor már hat év óta lakta Rómát, ahova egészen szegényen, éhesen, rongyosan, az olasz és német nyelv ismerete nélkül, de nagy reményektől és vágyaktól sarkalva jutott el. Volt idő, ahol Kupetzky Rómában kénytelen volt kilenc pápai arcképet egy nap festeni — oly rosszul fizették műveit. A század végén már külön műhelyt nyitott és Róma leghíresebb arcképfestője volt. Ott is maradt, míg 1709-ben Liechtenstein herceg Bécsbe nem hívja.

Kupetzkynek sem Rómában, sem később, nem nyílt alkalma a világhírű fejedelmet lefesteni: pedig sok más nevezetes kortársáról, Sa-

voyai Eugenről, Nagy Péter cárról, (kivel Karlsbadban cseh nyelven társalgott) igen is készített arcképet. A nagy magyar szabadsághős arcképei, melyekről Kupetzky életrajzaiban vagy különböző képtárak katalógusaiban olvasunk, vagy nem Kupetzkytól valók, vagy nem Rákóczi Ferencet ábrázolják.

Mint a tizenhetedik században, úgy a tizennyolcadikban is találunk kiváló magyar költőt Rómában: Faludi Ferencet, aki, mint előtte kétszáz évvel Lászlai, magyar gyóntató volt Szent

Péter templomában. Róma tette őt költővé; öt évi római tartózkodása alatt írta meg prózai műveinek jórészét, amelyekben mint a mult század legmagyarosabb stilstája mutatkozik. „Távol

bújosva írdogáltam — írja ő maga — műveim jobb részét pihenő óráimban.“

Még érdekesebb magyar vendége volt Rómának 1814-ben. Egy fiatal magyar tiszt utazott ekkor Rómán át, tele forrongó érzelmekkel, homályos eszmékkal, szenvedélyes vágyakkal. Romantikus természet a legtisztább fajtából. Pedig ennek a huszonnégyéves magyar rajongónak mellében voltak Magyarország jövőjének csillagai. Csak igen rövid ideig maradt Széchenyi István ezúttal Rómában, kötelessége Nápolyba szólította. De négy év múlva hosszabb időre visszatért. 1818. augusztus 5-én érkezik a végletes gyönyörtől és fájdalomtól tépett Széchenyi, ugyancsak a Porta del Popolón át mint Hunyadi és Pázmány, másodszor Rómába. Kis udvart hoz magával a *principe d' Ungheria*, amint őt az olaszok nevezik. Szolgáin kívül vele van egy festő, aki számára tájrajzokat készít és

egy tudós archeológus, akitől görögül tanul. Rómába megérkezve, lelke ég és forr. Majd végtelen lelkesedés fogja el a művészet ez örök középpontján, majd öngyilkos gondolatok bántják, amelyeknek bánatos háttérül szolgál a hanyatló Róma, a nagy emlékeknek és óriás romoknak e városa. Minden művésznél erősebben elragadja őt Raffael, az élő művészek közt pedig Canova, akinek művészete ekkor van delelő pontján. „Szívesen költeném el minden pénzeimet ilyen szobrokra“ írja naplójában. A márvány Vénuszokkal különben nem volt megelégedve: az életben szebbeket látni, de a belvederi Apollónál szebbet — soha! A festők közt az angol Lawrencet bámulta leginkább, akit Rómában többször felkeresett. Lawrence igen finom és kecses, de kissé édeskés arcképeket festett és nagy műgyűjtő volt. Nagy jövedelmeit is művásárlásokra költötte.

Frascatiban, Róma mellett megismerkedett egy családnál a fiatal Kestnerrel, annak a Lotte-nak fiával, akit Goethe a Wertherben meg-

örökített. E körülmény még erősebben belesodorja wertheri hangulatába. „Nem hiába nézem itt — írja naplójában — a sok márvány szobrot. Úgyis hideg márványszoborba vagyok szerelmes.“ (E márványszobor talán Saurau grófné, Hunyady Gabriella volt.) „Ő majd élvezheti a diadalt, hogy egy embert megőrijtett és aztán kikacagott. Legnagyobb gyönyöröm volna, magamat szeme előtt megölnöm s haldokolva szemére hányni, miért vette semmibe szerelmemet!“

Izgatottan és tépelődve hagyta el Széchenyi Rómát, Nápolyban aztán tengerre szállt és átadta magát a szerelem meg a tenger hullámainak. Ezután bejárta Görögországot, Albániát, a szigettengert és gyalog Sziciliát. Mindenütt nagy benyomásokat szítt magába. Athénben, (amely akkor nyomorult falu volt), a görög műveltség romjai felett, könnyezve gondol hanyatló hazá-

jára. Egy év múlva ismét Rómában találjuk őt. (1819. május.) Naplójában ezidőtájt gyakrabban idéz egész versszakokat kedvenc költőjéből, Byronból, oly versszakokat, amelyekben a költő szenvedélye és búja mint magas testvérláng égnek csap. Byron különben ebben az időben szintén járt Rómában. Széchenyi azonban elhagyta a nagy mult e városát, hogy a jövőnek szentelje életét.⁸

Egy századdal Szent István zarándokházának lebontása után megint van magyar ház Rómában. Magyar háznak nevezem, mert a magyar művelődésnek és tudománynak szánta néhány évvel ezelőtt egy lelkes és nagytudományú főpapunk e házat, mely vendégszerető nyájassággal fogadja azokat, kik Róma dús levéltárait és emlékeit akarják tanulmányozni. Ekkép mi Rómában a mult magyar vonatkozásait keresve, a kedvező jelen e szép intézményén is örülhetünk.

II.

Az örök város magyar emlékei közé fűződik egy magyar tudós neve is, ki Rómában és környékén: Anzióban, mintegy önkéntesszámkivetésben töltötte életének utolsó bús éveit.

Torma Károlyról, az archeológusról, Aquincum kiásójáról szólok.

Elhalt barátaink alakja képzeletünkben gyakran bizonyos maradandó helyzetben, bizonyostesttartástóléstaglejtéstől kisérvé, él. Tormát is úgy látom folyton magam előtt, amint 1896 tavaszán utoljára láttam e világi életben. Klaszikus talajon álltunk: Antiumban, Nero villájának romjai közt, a császár régi kikötőjének egyik földalatti rakodó barlangjában, mely közvetlenül a tengerre nyílik. Szemünk előtt elragadó szépségében terült el a délszaki tenger

napsütötte, végtelen kékje; a melegtől rezgő levegőben violaszín reflexek játszodoztak az öböl partján, a ciprusok alatt, amelyek közül kacéran kandikáltak ki Porto d'Anzio fehér villái. A legtávolban pedig, a láthatár végén emelkedett mint valami *verde antico*-ból, zöld márványból készült korsó a bolyongó Odysseus kikötőhelye: a Monte Circe, Kirke hegyfoka. A hullámok zajongása a grottában, amelyben Tormával álltunk, zengő mormogássá lágyult, a tenger tükréről visszaverődő napfény a barlang sziklafalain rezgő fénygyűrűket festett. Elkábulva a naptól, a színek ragyogásától, a tenger sós fuvalmától, álltunk útítársam: Péterfy Jenő meg én, kik húsvéti szokásunk szerint északi vidékről néhány rövid napra ide déli ég alá szakadtunk, Torma mellett, ki a lelkesedéstől kigyúlt arccal, izgatott hangon olvasott fel nekünk egy olasz levelet. E levél bizonytságot tesz Torma legis-

legutolsó archeológiai működéséről: az olasz közoktatási miniszter értesíti e levélben Tormát, hogy helyt ad Torma archeológiai okokkal tá-

mogatott kérésének, és nem engedi meg, hogy Nero e villájának területén vágóhidat építsenek. Ez az építkezés ugyanis elzárta volna a régi maradványokban oly gazdag földet a régiségkutatás elől. Torma föllépésének köszönhető, hogy e talajon jövőre is régészeti kutatások történhetnek. És a művészetnek mily örökké csodált remekei kerülhetnek ki Nero villájának romjai közül, ahol — hogy csak egyet említsek — egy tenger melletti fülkében állva, kétezereves sértetlen szépségében a belvederei Apollót találták!

Ez az akció volt Torma utolsó fellobbbanása. Már azelőtt is két-három éven át néma tétlenségbe süllyedt anziói remeteségében. Néhány hónappal később a halál vetett véget e nemes élet utolsó tragikus vergődésének.

Legyen szabad e helyen, mielőtt még hivatott toll méltányolja Torma Károly tudományos

érdemeit, néhány futó pillantást vetnem Torma működésére és sajátságos egyéniségére.⁹

Torma Károly főleg két irányban működött: a magyar politikában és a magyar régészetben. Mind a két irányba környezete terelte: a *miliő*, fejlődésének helye és ideje, tette őt

politikussá és régiségtudóssá.

A politikai foglalkozás hagyomány volt családjában: apja is több ízben országgyűlési követ volt. Károly már mint tizenkilencéves jogász, 1848-ban mint követi írnok jelent meg apja oldalán a pesti országgyűlésen. Azokban az években, amelyekbe Torma férfikorának javarésze esik, a hatvanas években, a nemzet szellemi érdeklődése majdnem kizárólag a politikára, az

országgyűlésre irányult, mely Magyarország alkotmányának nagy kérdésével, az új Magyarország megalapításával foglalkozott. Nem természetes-e, hogy Torma apjának példáját, a korszak lázas ösztönzését követve, politikai pályára lép?

Édes apjának példája és az erdélyi környezet azonban a régészeti pályára is terelte. Torma József több országgyűlésen Belső-Szolnokmegye követe volt, de amellet szenvedéllyel foglalkozott történettel és régészettel. Torma Károly legkorábbi gyermekkorának emlékeihez tartozott, hogy egyszer egész lakásukat tele hordták kövekkel, téglákkal, cserepekkel: a közeli alsó-ilosvai római tábor egyes maradványaival, melyeket édes apja saját költségén ásatott ki. A gyermek Torma gyakran nézegette a birtokukon levő római falmaradványokat és ezek szemlélése adta neki az első buzdítást az archeológiára.¹⁰

Igenis, az erdélyi talaj könnyen ihleti a tudóst is, a műkedvelőt is. Erdélyben lépten-nyomon ráakadnak a római világ, a régi Dácia nyomaira. Egész nagy városok alusszák ott világtörténeti álmukat a föld, az önalkotta törmelék alatt. Az emberek elhallgattak, de a kövek még beszélnek Róma nagyságáról. A szántó ekevasa már többször római épületmaradványokat szántott a felszínre e klasszikus talajon. A főurak, a művelt polgárok közt sok régiséggyűjtő van. Nem egy erdélyi földbirtokos kertjében feliratos követ, szobortöredéket, téglákat, cserépdarabokat, viasztáblákat találhatni, melyek a római civilizáció kétezeréves maradványai. Akárhány udvarházban római kő a kemence alja, amelyen egy-egy imperátor nagy neve olvasható. Némely helyen csak el kellett kaparni a homokot és római mozaikok tűntek elő, melyek az Ilias jeleneteit illusztrálják görög magyarázó föliratok-

kal. Mindez elég ösztönzés a tanult embernek, a fogékony kedélynek!

Követve édes apjának, több rokonának és szomszédjának példáját, Torma csakhamar régiségeket kezdett gyűjteni. Aki feliratokat gyűjt, az vagy megúnja vagy kénytelen belémélyedni a feliratok olvasásába, értelmébe és jelentőségébe. Így volt ez Tormával is. A szenvedélyes gyűjtő szenvedélyes tudós lett.

Torma, mint tudós, különösen a feliratos kövek megfejtésében és a régi Dácia topográfiájának megvilágításában tűnt ki. Később, élete végén, Rómában a német archeológiai intézet vezetői nagy elismeréssel szóltak Torma epigráfikus ügyességéről: gyorsan és biztosan olvasta a régi köveket, mint mi egy modern történeti könyvet.

A feliratos kövekben, amelyek az óvilág mind ama tartományain találhatóak, ahova a győzedel-

mes római légiók sasa elrepült, a római történet egy jó része meg van írva. Még pedig — ami oly rendkívül becsesekké teszi e köveket — bennök meg vannak írva a római történet oly részei, melyekről a többi írott forrás hallgat. A római császárok korát, a provinciák állapotát jórészt ezekből a feliratokból kell megírni, melyek mint a nagy római hajótörés szétszórt roncsai helyyel-közzel zúzva-törve a földben vagy a föld színe alatt véletlenségből megmaradtak. Hogy a mai Óbuda területén épült római város neve Aquincum volt, azt néhány téglatöredék föliratából állapította meg a mult század végén Schönwiesner. A föliratos kövek nélkül Momm- sen nem írhatta volna meg Római Történetének ötödik kötetét. (A római provinciák történetét.)

A feliratok egyaránt fényt derítenek a provinciák nevére, felosztására, birtokviszonyaira,

a vámrendszerre, a közlekedő utakra, a kereskedésre, a légiók elhelyezésére — az egész római közigazgatásra és katonai rendszerre, szóval az egész római életre. Nincs olyan jelentéktelen felirat, mely valami tanulsággal nem járna. Néha egy cserép két három betűvel is értékes adatot tartalmaz. Megtörtént, hogy egy Carthago környékén talált feliratos kődarab világot vetett az óbudai (aquincumi) légiók elhelyezésére.

Torma elsősorban epigráfus volt: legtöbb munkájában egy-egy felirat az ő kiinduló pontja, melyre aztán okoskodásának alkotmányát építi. 1862-ben Kolozsvár közelében Kara nevű helységbe rándult, hogy ott római tárgyakat kereszen. Karában egykor szép park volt, benne a mult század parkstilusának megfelelően remeteklak és mesterséges rom is volt, melyeket a birtokosnéja, Kendeffy Elekné grófnő, a régi Sarmizegetusának, a régi Dácia fővárosának egyes

romtöredékeivel díszített. A mesterséges kerti rom idővel már valóságos rommá vált és kövei közt talált Torma egy feliratosat a 241. évből. E márványfeliratot vette Torma alapul a *Dácia felosztása a rómaiak alatt* (1863) című kis művéhez, melyben e kő révén iparkodik kimutatni, hogy Dácia valóban három részre oszlott és hogy e részek bizonyos egyesületi jogokban osztozkodtak s közös conciliumokat tartottak.

Római felirat a kiinduló pontja Tormának a *Limes Dacicus Felső Része* című nagyfontosságú művében (1880). Torma Kapjonban Szolnok megyében egy várkastély körfalába befalazva egy követ talált, mely egy régi votivumoltárból való. E kő — Torma olvasása szerint — Dácia határtöltéseit (vallumát) és Dácia határvidékét említi, melyről mind a történetírók, mind a feliratok különben hallgatnak. Torma életének egyik céljául tekintette, hogy e felirat-említette

római határsánc-láncolatot fölfedezze, ami hosszas kutatás után 1862-ben sikerült is.

Az epigráfia volt, mint említettem, Torma alaptudománya: a feliratos kőből indult ki vizsgálódásainál, de azért nem állapodott meg a feliratnál. A felirat megfejtése csak eszköz volt a régi Róma megismerésére: városainak, állami szervezetének, katonaságának, építésének, egész műveltségének földerítésére. A feliratok tudománya, az epigráfia, száraznak látszik: Torma a legnagyobb lelkesedés eszközévé tudta tenni. Régészeti működésének főforrása a lelkesedés volt. Eszményi célja volt a római szellem megismerése különböző (különösen látható) kifejezésében. Látni kellett Tormát például a Tivoli, a római Tibur mellett levő Hadrianus-villában, hogy lelkesedésének tüzét még élete alkonyán is, önkéntes száműzetésében is, megértsük. Ez a *Villa Adriana* legkedveltebb helye volt; több

héten át tartózkodott közelében és vissza-vissza tért ehhez a csodálatos paloták maradványaival megrakott őskerthez. Szerinte ez a villa a római világ legnagyobb szerű régisége, a római művészet legfinomabb virága.¹¹ Ő volt vezetőm, midőn a nagy római császár óriás villájának romjai közt először jártam: ekkor mutatkozott a valódi Torma. Már aznap reggel nem engedte volt, hogy elutazzam Rómából anélkül, hogy Hadrian tiburi villáját láttam volna. A vasúthoz induló kocsimból leszedte poggyászsomat és arra kényszerített rábeszélésével, hogy késésemet mentő sürgönyt küldjek Budapestre, csak hogy vele ki-rándulhassak Tiburba. Künn a fa- és cserjeborította római romok közt minden követ ismert; mindent a legnagyobb pontossággal és részletességgel meg tudott magyarázni. A nevezetesebb márványtöredékeket szeretettel meg-simogatta: helyel-közzel archeológiai áhítattal

letérdepelt, hogy a római mozaikokat takaró földréteget lekaparja. A hivatalos kalauzok szégyenkezve visszavonultak: ily behatóan senki sem ismerte ezt a mérföldnyi romsorozatot, mint Torma. Arca kigyúlt, hangja reszketett: az évezredek óta letűnt római szellem nagysága szállotta meg. Fokozódó lelkesedéssel vezetett a számtalan épületmaradványon át, föl Hadrianus császári palotája dísztermének romjai közé és fent a dombon, a letűnt dicsőség és szépség maradványainak legközepén, lemutatott a Tempe völgyére, az olajfákkal és ciprusokkal benőtt óriási villaváros romjaira és lelkesedéstől elragadva, felkiáltott: *Tessék élni!*

Torma életének főkorszakai három helyen folytak le: Belső-Szolnok megyében, hol mint földesúr, mint tiszti főjegyző és mint főispán nem nagy félbeszakításokkal tartózkodott

(1877-ig); Budapesten, hol több éven át mint országgyűlési képviselő időzött és hol 1879 óta állandóan megtelepedett mint egyetemi tanár; végül Olaszországban, hol 1890 óta magános exiliumban élt.

Si fueris Romæ, romano
vivito more. Torma is,
mielőtt római feliratokat
gyűjtött és a római régisé-
gekbe merült volna, római
módra fegyverrel védte ha-
záját. 1849-ben, midőn a

harc trombitája átzengte Erdély hegyeit, húszéves
korában honvédnek állott. A világosi fegyver-
letételt nem hitte el, hanem temperamentumá-
nak tüzetől hevítve, elszánta magát, hogy addig
megy, míg magyar táborra nem talál. Hegyen-
völgyön kóborolt életveszedelemben, az ellenség
örseitől úzve. Szatmárt tudta meg, hogy a vi-

lágosi kapituláció híre való. Innen falura ment egyik rokonához, kinél néhány hetet töltött. Végül sok hányatás után hazakerült Deésre, szüleihez, kik már-már elveszettnek hitték fiukat. A következő évtizedet Deés közelében csicsókeresztúri birtokán töltötte gazdálkodva, mindinkább az archeológiával foglalkozva. 1855-ben megnősült. Csicsói birtokán látogatta meg 1857-ben Tormát Mommsen is, ki ekkor a berlini Akadémia megbízásából a római feliratok nagy gyűjteménye kedvéért beutazta Erdélyt. E látogatás nagy hatással volt Tormára: Mommsen további rendszeres kutatásokra buzdította Tormát. „Sok kutatni való van e téren — így szólt hozzá — és kevés a kutató, Önnek kedve és tehetsége is van az epigráfiához: nagy szolgálatokat tehet a tudománynak.” Torma szolgáltatta Mommsennek később a dáciai feliratok jórészét, a feliratok nagy *Corpusa* számára. A nagy német tudós,

ki még egy évtizeddel később ismét meglátogatta Tormát, igen elismerően nyilatkozik róla.¹² 1858-ban kezdte Torma, Mommsen ösztönzésére, a birtoka közelében levő alsóilosvai római tábort (*castrum stativumot*) kiásatni, és nem nyugodott elébb, míg az egész nagy táborhely, több évi munka után, felszínre nem került. Ugyancsak ekkor fedezte föl Torma egy alsókosályi római tábor maradványait. Ez éveken át folyó nagy ásatás költségei csaknem felülmulták Torma vagyoni erejét. Ebben az időben sokat áldozott az emigráció politikai céljainak előmozdítására is.

Míg egyrészt ily szenvedélyesen foglalkozott Torma a régészettel, másrészt a politikai viszonyok is mindinkább nagyobb szerepkörbe vonták. 1861-ben megyéjének tiszti főjegyzője lett, két évvel reá erdélyi országgyűlési követ a szepesi országgyűlésen, később meg a kolozsvári országgyűlésen, 1866-ban pedig megyéje Pestre

küldi követnek. Mint követ később Deáknak bizalmasabb embereihez tartozott, éveken át Deákkal egy házban (az „Angol királynő“-ben) lakott is. A kiegyezés után 1868-ban Belső-Szolnok megyének főispánja lett és Deésen lakott. Négy évvel később azonban megint képviselő és mint ilyen a ház elnöke lesz.

A politikai pálya Tormára nézve nem bizonyult háladatosnak. Lamartine híres mondása: „A politika megfosztott engem jó kedvemtől, szabad időmtől, irodalmi tanulmányaimtól, családi életemtől, vagyonomtól — sőt majdnem becsületemtől is“ — e mondás első felét Torma magára is alkalmazhatta volna. A politikának és a tudománynak kombinálása egyáltalán veszedelmes vállalkozás. Veszedelmes, miért? Meglehet azért, mert mindegyik pálya, a politikai is, a tudományos is egész embert kíván, vagy meg lehet azért, mert mindegyikük más-más, tán né-

mileg ellentétes tehetségeket tesz fel. Tormát a politikai szereplés elvonta egyidőre tudományától, a pártharc izgalmainak tette ki és vagyonának javarészét fölemésztette. 1877-ben meginog lába alatt őseinek talaja: elveszíti Csicsókeresztúrt és „testileg-lelkileg megtörve“ (mint egy meghitt barátja írja) egy nővéréhez Pestre költözik, hol két hónapig nagybetegen élet-halál közt feküdt. Amint felépül, csakhamar összeszedi magát és hozzálát, hogy a romokon tovább induljon. Ekkor kezdődik életének második virágkorszaka, mely öt-hat évet, ernyedetlen, gyümölcsöző munka éveit foglalja magában, méltó párja az első korszaknak (1857—65). Egy évig mint egyetemi tanár Kolozsvárt működött Torma. A következő évben, 1879 elején már a fővárosban találjuk az archeológia tanszékén, mint Rómer Flóris utódját. Több évi hallgatás után ismét sűrűen jelennek meg tőle tudomá-

nyába vágó cikkek az *Archæologiai Értesítőben* és az *Archæologisch-Epigraphische Mittheilungen* című folyóiratban. 1880-ban, több kisebb cikk mellett, megjelenik nagy *Repertoriuma* Dácia régiség- és felirattani irodalmához. E könyv kimerítő bibliográfiája a rómaiak alapította *provincia Dacia* területére vonatkozó egész régiségtani irodalomnak. Torma eredetileg csak önmagának állította össze e repertoriumot; amint azonban két évtized alatt mindinkább megnőtt a repertorium, amint a lajstromozott források száma meghaladta az ezret (köztük száznál több kézirat), elhatározta, hogy nyomtatásban is kiadja.

Tudományos tevékenysége ekkor mindinkább fokozódik. 1879-ben kezdődtek az aquincumi ásatások, melyeknek Torma kezdettől 1887-ig egyik vezetője volt. Óbuda északi határán ahol római vízvezetéki pillérek romjait látja az em-

ber meredezni, a szentendrei országút mentén a Kreml-malom közelében egyes leletek, valamint a talaj alakulata egyaránt arra vallottak,

hogy ott római épületek vannak betemetve. 1879-ben kezdték Torma vezetése alatt az úgynevezett Csigadombot kikutatni, mely az aquincumi amfiteátrum óriás méreteit fedte. Az ásatás megindultakor Torma azt hitte, hogy a Csigadomb alatt valamely vízvezetéki építkezés vagy templom romjai vannak eltemetve; amint azonban a domb közepén, a katlanszerű mélyedésbe behatolt és ott födélcseréptöredéket és porondozott agyagréteget, de épületet nem talált, az a sejtése támadt, hogy vagy római színházzal vagy amfiteátrummal van dolga.

Amint aztán Torma a Csigadomb oldalszélét még inkább kikezdte, látta, hogy sejtése helyes: tojásdad alakú hatalmas római épület, az aquincumi amfiteátrum substrukciói voltak előtte. Az ásatások tudományos eredményéről, melyek az egész világon feltűnést keltettek, Torma 1880-ban decemberben, midőn az amfiteátrum északi fele

már egészen ki volt ásva, kimerítő jelentést adott be a Magyar Tudományos Akadémiának. 1882-ben az amfiteátrum teljes kiásatása után a volta-képeni római város kiásatását vezette, a Csigadomb közelében, a Papföldön. Itt aztán előtűntek a régi római uccák, melyeknek köveiben még meglátszik (úgy mint Pompejiben) a kerékvágás nyoma: előtűntek a nagy közfürdők, a sétaoszlopcsarnokok, előtűnt a római játékok és test-edzés színhelye: a palaestra, a padozatfűtővel (hypocaustummal) ellátott nagy lakóházak maradványai: egy rég elmúlt bámulatos kultúra alkotása és színhelye.

Ugyanabban az évben, amelyben Torma az aquincumi amfiteátrumi ásatásáról számolt be a Tudományos Akadémia előtt, még egy nagyobb dolgozatát is bemutatta, mely hosszú éveken át folyó kutatásoknak eredménye: Dácia határsáncolatairól. (*A Limes Dacicus felső része.*) A ró-

maiak nemcsak meghódították és kiművelték a tartományokat, hanem meg is akarták védeni mindennemű barbár betörés ellen és e célból óriás védőművet építettek, melyek hol töltésből, hol sáncokból, őrházakból, táborhelyekből, erősségekből, hol pedig a határ mentén vezető katonai utakból állottak. Némely helyütt két-, sőt háromszoros megerősített védővonalat is építettek a rómaiak. A németek ellen a *limes germanicus* emelték déli és nyugati Németországban, melynek hat-száz kilométernyi vonalát egy külön erre alakult német tudós társaság évek óta a legnagyobb buzgalommal kutatja. Torma egy általa 1858-ban talált felirat alapján egy erdélyi *limes* létezését tette föl és ennek nyomait a Meszes hegységen 1862-ben valóban meg is találta és nyolc addig ismeretlen római táborhelyet nyomozott ki. (*Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához.* 1864.) 1879-ben Torma újra bejárta a Körös-

Szamosközt és pontosan s részletesen kimutatta: hol és mikép vonult el e vidéken a *limes dacicus* körösmenti felső része Kissebestől egészen a Nagyszamos közelében épült Tihóig. E határtöltés azelőtt épenséggel ismeretlen volt; Torma a *limes dacicus*, az erdélyi védősáncok északi vonalának fölfedezésével a világ legnagyobb római építkezésének egyikét mutatta ki. „Erős, fáradságos munkát végeztem — írja Torma, ki különben nem szokott érdemeiről megemlékezni — sudavi et alsí.“

A dáciai *limes* alsó részének kikutatását Torma csak tervezte, de nem vihette véghez. Több éven át az alsó Duna mentén is járt, hogy az ottani *limes*maradványokat tanulmányozza. 1883-ban még inskripciókat közöl a bécsi *Archæologisch-Epigraphische Mittheilungen*ekben, a római cserépedények bélyegeiről ír az *Archæologiai Értesítő*ben, Dácia hadi útjairól tart fölolvastat a

Tudományos Akadémiában, de lassanként visszavonul a nyilvános tudományos pályáról: 1886-ban írja utolsó tudományos cikkét (a maroskeresztúri katonai elbocsátólevélről), 1887-ben elhagyja egyetemi tanszékét és az aquincumi ásatások vezetését. Vagyonából nem bírt semmit sem megmenteni, egészségét megrendültnek érezte. 1890 tavaszával elhagyta hazáját, melybe sohasem tért többé vissza és Rómába költözött.

Mikor Torma az örök városba érkezett, nem akarta életének végét mint *civis romanus* tölteni: ő úgy tervezte, hogy egy-két évig marad Rómában. Két cél lebegett előtte. Első: meg-

ismerni szemről-szemre a római műveltség köz-

pontját; második: anyagot gyűjteni egy nagy munkához, mely az ókori Dáciát, főleg a feliratok és ásatások alapján, festette volna. De azért nem akar Rómában állandóan letelepedni. „Még Pompejit, Sziciliát, Veronát és Aostát kell *Corpusom* befejezése végett látnom,” írja 1890 májusban. Római tartózkodásának első évét egészen lefoglalta a római régiségek tanulmányozása. „Bár csak előbb jöttem volna ide, — így szólt egyszer hozzám — tán egész máskép fordult volna életem.” Vérmes természetének végletei azonban csakhamar mutatkoznak: lassanként erőt vesz rajta az elcsüggedés: munkája nem halad, amint óhajtja. Visszatérni Magyarországra, szegényes jelent élni ott, ahol fényes multja volt — az ellen ismét büszkesége tiltakozik. „Oh Istenem — írja egy évvel később egy meghitt barátjának — miért, hogy nem érdemlem a boldogságot, pedig senki ellen sem vétettem! Látom a Pincio pál-

máit, magnoliáit, ciprusait, arranciáit, hallom susogásukat, bennök a fülemile csattogását és mégis szerencsétlen vagyok, kedélyem oda van!“ És ismét néhány héttel később, 1891 júniusában, így ír: „Megtanultam öregségemre és szerencsétlen elhagyott állapotomban, hogy a hallgatás is — ékesszólás. De mégis, ha az égiek úgy akarják, nem voltam hiába Rómában, bár elhagyottan, szegényen csudálni a Cæsarok dús Rómáját — ha nem kínos, hát nevetséges.“

Ismernünk kell jellemét és általán egyéniségét, hogy római magatartását és általán élete sorát megértsük. Torma finom, érzékeny természetű volt; energiája és gyakorlati érzéke azonban nem volt nagy. Ő mindig impulzusra szorult; a körülmények, az emberek ösztönzése nélkül könnyen ellankadt. Annál inkább szorult ösztönzésre, mert oly tulajdonsága is volt, mely szintén hátrányos a létért való küzdelemben,

melynek mindannyian önkénytelen katonái vagyunk: szerény volt. Az emberek pedig általán nem igen hajlandók embertársuknak hinni: amit azonban valaki szerénységből tulajdon érdeméből levon, azt mindjárt elhiszik. Tormában tudományos és társadalmi nagy műveltsége mellett bizonyos naivitás volt, a nagy kereskedelmi centrumokon kívül élt vidéki nemes embernek és a könyvekbe mélyedő tudósnak kettős naivitása. Egyénisége teljesen őszinte, fátyol nélkülváló, kitörő, szeretetreméltó volt, ami sok barátot szerzett neki: az élet gyakorlati körülményeinek mérlegelésében azonban vérmesnek és naivnak mutatkozott, úgy, hogy rajongónak hitték az emberek és ismét elidegenedtek tőle.

Rómában mindinkább két baj hatott nyomasztólag lelkére s éreztette zsibbasztó súlyát: vagyonának elvesztése és hanyatló kora. Ehhez járult még egy más körülmény, mely őt nagy művének

kidolgozásától elvonta: Róma a régi művészetnek folyton gyarapodó, kifogyhatatlan, óriási múzeuma. Torma pedig voltakép nem volt műrégész, és most itt a klasszikus műkincsek közepett be kellett magát élnie a klasszikus műarcheológiába is. Maga mondta: „Sokat kell itt még tanulnom.“ Régi szívbajának is — úgy gondolta — jót tesz az olasz éghajlat, az élet Olaszországban pedig úgylis olcsó — mind e körülmények arra bírták, hogy Olaszországban maradjon. 1892-ben nyáron a Rómától hatvan kilométernyire eső, kies Porto d’Anzióba (az antik Antiumba) Coriolanus városába rándult ki. E tengeri fürdőhely nagyon megtetszett neki; elhatározta, hogy ott is marad egészen. Az idegent, aki a Campagna és a maremmák szomorú, fakó pusztaságán át órahosszat utazott, rendkívül meglepi az anziói öböl, amely dús növényzetével, tengerének mély kékjével, lágy félkör-alakula-

tával Nápolyra emlékezteti. Anzióban is klaszszikus talajon járt Torma, a természet bájába itt is a világtörténet mély melanchóliája vegyül: a tenger vizében még kéklenek Nero villája alapfalainak óriási idomai, a parton járva a fű közt antik mozaiktaáblákat lehet találni, a régi kikötőben az *Arco mutonak* a rómaiaktól áttört szirtje még büszke ívezetben hajlik, dombaljában sötétzöld ciprusok alatt még mutatják a nagy számúzóttnek, Coriolanusnak, „sírját.“ E kis halászvárosban, idegenek közt, ütötte fel Torma utolsó tanyáját: itt élte önkénytes számúzetésben életének utolsó öt évét. *J'en ai assez* írta fel egy francia nemes kastélyának kapujára, melyet be falaztatott, hogy többé látogatója ne legyen. *Elég volt* — ezt írhatta volna fel Torma is a tengermenti vendégfogadójában, a *Gran Turcóban* bérelt szerény havi szobájának ajtajára. Eleinte még azt remélte, hogy e magányos helyen kidol-

gozhatja nagyművét; 1893-ban még egy levelében fölfejtette előttem azon ásatások tervét, melyet a dús eredményekkel kecsegtető antiumi talajban akar eszközölni. Itt találták a belvederei Apollót! Mi lehet még a föld alatt! De az öreg kincsásónak nem adatott, hogy nemes mester-ségét még egyszer űzze. Az a szép vagyon, mely megengedte neki, hogy az egész alsóilosvai római tábort kiássa, már rég elfogyott. Aztán ismét csak bús tétlenségbe süllyedt. „Örömtelen napjaim — írja nekem 1894-ben télen — polipcsápokkal fogtak körül. Szívják élet- s tetterőmet, jobb valómat, dühhel, rettenetes dühhel. Egykor, s tán nem régen, azt hívé, hogy *Eiche, die dem Sturme steht* vagyok. Vagyok, az istennyilát! Nem dolgozhatom, csak vegetálok, per mancanza di soffio. (Célzás asztmájára.) Pedig néha-néha úgy érzem, hogy jobbra is volnék való: hogy képes volnék még dolgozni. De hát hol a *fiato*?!“

Így fejezte be eredményekben és csalódásokban gazdag életét, mint ő maga idézni szerette egy kedvelt költeményéből:

Haupt gelehnt am Meeresstrande
Fremder Mann im fremden Lande.

Az egész városban ismerték és szerették az *il professoret* nyájassága és szívessége miatt, csak azt nem értették, miért él Anzióban?

Az utolsó időben keveset járt ki: a napot nagyjából a vendéglő földszinti éttermében töltötte, egy sarokba ült és elmerülve írt, folyton írt a körülötte nyüzsgő halászok és matrózok nagy csodálkozására. De már nem archeológiai dolgokat, hanem kis szeletekre egyes töredékes reflexiókat az emberi életről, önmagáról, az olasz nyelvről és sok egyébéről. Ezeket a feljegyzés napjai szerint rendezte és nagy csomagokban eltette.

A napot, melyet először 1829-ben a kudui hegyek közt pillantott meg, fáradt szeme utoljára

1897 február 28-án látta a tyrrheni tengerbe merülni. A halál éjjel az álomban lepte meg. Temetésén Fraknói püspök, ki Kollányi préposttal Anzióba sietett, mondott magyar miatyánkot. Ott a kék tenger és a kék égbolt végtelenje közt nyugszik *az idegen*, kinek a sors oly sokat adott és kitől oly sokat megtagadott.

JEGYZETEK

¹ Karácsonyi János a Bécsi (képes) Krónikának egy passzusára támaszkodva, azt állítja, hogy maga Szent István is meglátogatta Rómát, Karácsonyi szerint 1007-ben. (*Katholikus Szemle* 1896. 844.) A *Képes Krónika* ide vonatkozó passzusa ekkép hangzik: „Szent István Ó-Budán nagy coenobiumot épített Péter és Pál apostolok tiszteletére és sok kinccsel ajándékozta meg és a római egyházhoz hasonló jogokkal ruházta fel, a római Kúria emlékére és tiszteletére, melyet személyesen is meglátogatott.” Minthogy azonban a régibb és hitelesebb források mindannyian hallgatnak erről a látogatásról, minthogy a *Legenda* sem említi, holott pontosan értesült Szent István római alapítványairól — mondom mindez okoknál fogva nem merem ezt az adatot igaznak elfogadni. — Subiaco elpusztítását a magyarok által magyar történelmi kézikönyveink nem szokták említeni.

² A Szilágyi S.-féle *Magyar Nemzet Története* (III. 221.) ugyanakkép adja elő Nagy Lajos római bevonulását, hogy a királyt Cola da Rienzi fogadja nagy ünnepiességgel: ezt az elbeszélést azonban már Arany János, ki szokása szerint itt is az eredeti forrásokig ment

vissza, a *Toldi szerelme* egyik jegyzetében helyesen mondai felfogásnak jelezte: hisz Rienzi 1350 júliusa óta Csehországban volt. Lásd: Rodocanachi, *Cola di Rienzo. Histoire de Rome de 1342 à 1354*. Paris 1888.

³ Rómában tehát a következő magyar vonatkozású templomok voltak Szent István óta:

1. A szent István temploma a szent Péter mellett; Santo Stefano degli Ungheri (vagy minoris). A mult század közepén lebontották. Vagy másfélezer évig állott fenn.

2. S. Stefano in Piscinula. 1860-ban lebontották e régi templomocskát.

3. S. Erasmo a hasonnevű kolostor mellett a S. Stefano szomszédságában. 1478-ban a magyar pálosoké lett. A tizenhatodik században eltűnik. Vagy ezer évig állott fenn.

4. S. Salvatore in Unda. E templomot adta VII. Innocenz a magyar pálosoknak, kik itt 1404—1454-ben laktak.

5. S. Stefano rotondo. 1454-ben a magyar pálosoknak adja V. Miklós. Százhuszonöt év mulva a Stefano kolostorából erőszakkal kiűzik a pálosokat, miután a pápa a templomot kolostorostul a magyar papnevelőnek,

a Collegium Hungaricumnak adta. Egy évvel később egyesül a magyar collegium a némettel.

6. Hatodik templomnak említhető Róma közelében S. Maria in Celsano a lakosaitól elhagyott Galerában, melyet II. Julius 1512-ben adott a magyar Pálosoknak.

Szent István római alapítványának történetét megírta Fraknoi V. *A szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház.* (Különnyomat) Bpest 1893. S. Stefano rotondo antik eredetére alapvetőek Lanciani R. kutatásai: *Monumenti antichi della Accademia dei Lincei* I. 506., 507. Sant' Erasmo-ra vonatkozólag lásd G. R. de Rossi. *La Basilica di S. Stefano, il monastero di S. Erasmo.* Róma 1886. Lászaire és sírkövére vonatkozólag Bunyitay Vince, *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei.* 1893. A többi templomra: Steinhuber, *Geschichte des Collegium Germanicum-Hungaricum in Rom.* I. (Steinhuber az állítása, hogy a S. Erasmo a Forumon volt, nem szabatos).

⁴ Az illető passzus (equestris statua divi Ladislai), melyben Szamosközi e szobrokról megemlékezik, szó szerint így hangzik:

Equestris statua eius memoriæ dicata Varadini ad-

huc superest, quam Joannes eiusdem urbis Episcopus, Sigismundo Rege et Maria imperantibus, ponendam curavit; ea ex ære fusa, auroque tota olim superfusa, iustam æquitis magnitudinem habet, quantus Antonius Imperator in arce Capitolii Romæ, Gatta Melata Patavii, Bartholomæus Coleoneus Venetiis conspiciuntur; licet hæc nostras rudioris sit artificii, quippe ab indigenis Polycletis Colosvariensibus, Martino et Georgio, ut ibidem titulus indicat, elaborata. (Szamosközi, *Történeti Munkái* II. kötet 167.) A magyar irodalomban azután nem tudom nyomát ezen olasz szobroknak, csak egy 1785-ből való névtelenül megjelent velencei útlevél említi „a szép rezes szobort, melyet a közönség Gattamelata nevű hadi vezérnek állíttatott fel.“ (*Egy külföldön utazó magyarnak jóbarátjához küldetett Levelei*. Győrött 1793.) Szenczi Molnár Al-bertről lásd: *Naplója* kiadta Dézsi Lajos. 17., 18. és Dézsi L. Sz. *Molnár Albert* 64., 65. Molnár szótárának dedikációjában nagy dicsérettel emlékezik meg a magyarok templomáról: S. Stefano Rotondo-ról.

⁵ Pázmány előtt százhusz évvel Bakócz Tamás esztergomi érsek vonult be kápráztató fénnel, pompás

lovaskíséret közepette Rómába. Bakócz e fondorkodó bűnökben és kegyetlen alattomoságban gazdag korszaknak igen jellemző alakja, ki még egyházának szentségeit is képmutatásra és megtévesztésre használta. Híres olasz kortársaitól, a többi reneszansz-bes-tiáktól abban különbözik, hogy nem volt meg benne az izzó déli szenvedély, a vérmérséklet furiája, amely azokat elragadta. A következő évben, II. Julius halála után Bakóczot a pápai trónra is jelölték: de hiába, mert a nagy X. Leo lett a pápa. Bevonulásáról és a pápaválasztásról lásd: Fraknoi, *Erdődi Bakócz Tamás élete* 117—135. Verbőczy István néhány évvel Bakócz után szintén Rómában volt néhány hétig diplomatikus megbízással. A *Monumenta Vaticana* 1. sorozata V. kötetében olvasható állítás, hogy Enyingi Török Bálint is tartózkodott Rómában, tollhiba. Pázmány római tartózkodásáról: Fraknoi, *Pázmány Péter* (237—256) és méginkább Fraknoi nagy művét Pázmányról (III. 14). Zrínyi Miklósról: Széchi Károly, *Zrínyi Miklós* I. 65—68.

⁶ Bezerédj Zsigmond útirajzát Marczali Henrik közölte *Történeti Tár* 1883. 354.

⁷ A késmárki diák csodás utazását a következő mű mondja el: Vulpus. Zwo Wundersame Historia aus Hungarn. Nagy-Szeben 1682.

E könyvet nem birtam megszerezni, Szabó Károly nagy bibliografiája nem ismeri. A fentebbiekben Marcziányi György ismertetését követtem (*Egyetértés* 1897. április 17.)

⁸ Széchenyi római útjára nézve kéziratbeli naplóit (a M. Tud. Akadémia levéltárában) is használtam forrásul. Lásd különben Széchenyi nagy életrajzát Zichy Antaltól.

⁹ Egyes életrajzi adatokat Torma Károly tudós nővérének: dr. Torma Zsófiának és Pap Károly tanár úrnak köszönök. Szilágyi Sándor szokott szívességgel megnyitotta előttem gazdag levélgyűjteményét. Torma irodalmi működését Horváth Ignác állította egybe: *A budapesti egyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága*. 435. l. Azóta Kun Géza gróf tartott róla emlékbeszédet, Téglás Gábor pedig az *Archæologiai Közlemények* 1897-ik évfolyamában emlékezik meg Tormáról. (146—164.)

¹⁰ Torma József írt is egy cikket ezekről az ásatá-

sokról 1831-ben a következő, kissé sallangos címen:
*A rómaiaknak a tudós világ előtt eddigelé ismeretlen
nyomdokaik nemes Belső-Szolnok vármegyében.* (Nem-
zeti Társalkodó.)

¹¹ Nem hiszem, mellesleg mondva, hogy Tormának
e nézetét teljesen el lehetne fogadni. Hadrian császár
villája csupa híres hely és híres épület hű utánzata
volt és minden nagyszerűsége mellett is kellemetlenül
emlékezteti a nézőt a most divatban levő kulissza- vagy
gipsz városi imitációkra. Igaz, hogy az építő anyag ér-
tékére nézve a Hadrian utánzatai felülmúlták az után-
zott eredeti épületeket.

¹² *Corpus Inscriptionum lat.* III. (I.) 159.

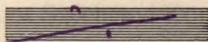
TARTALOM

I. Róma jelentősége. — Magyar lovasok Róma előtt. Szent István koronakérő követsége. — Nagy Lajos Rómában. — Hunyadi János Rómában. — Magyar pálosok és a Santo Stefano rotondo templom. — A galerei pálos templom. — Szamosközi István. — Bakócz és Verbőczy (jegyzet). — Pázmány Péter. — Zrinyi Miklós a költő. — Nádasdy Ferenc. — A kés-márki diák harangútja. — Rákóczi Ferenc. — Kúpetzky János. — Faludi Ferenc. — Széchenyi István. — A magyar történeti intézet (Fraknoi Vilmos). 13—57.

II. Torma Károly. 61—94.

*A Magyar Bibliophil Társaság
e könyvet tagjainak
az 1930. évre illetményül adja.
A kötet huszonhárom eredeti fametszete
Fáy Dezső műve.
Készült ötszáz számozott példányban,
a Diósgyőri Papírgyár Rt. papirosán.
Nyomtatta
Kner Izidor könyvnyomtató Gyomán.*

számú példány.

Kötelező példány.

